

بررسی میزان شیوع استعمال دخانیات در بین دانش آموزان پسر دبیرستانهای شهر خلخال

یوسف حمید زاده اربابی *

چکیده

این پژوهش یک مطالعه غیر مداخله ای از نوع توصیفی و مقطعی است که به منظور تعیین میزان شیوع استعمال دخانیات در بین دانش آموزان پسر سال سوم دبیرستانهای شهرستان خلخال و ارائه پیشنهادهای آموزشی، پژوهشی و کاربردی انجام شده است. نمونه پژوهشی شامل ۲۶ نفر بود که از میان جامعه مورد پژوهش به روش تصادفی ساده انتخاب گردید. ابزار گردآوری داده ها پرسشنامه ای بود که متغیرهایی از قبیل: سن، رشته تحصیلی، تجربه یا عدم تجربه سیگار کشیدن، وظایف خانوادگی، دولت و ... را شامل می شد. نتایج نشان داد که ۱۴ نفر (۵۴٪) از آنان حداقل یکی دو بار سیگار کشیدن را تجربه کرده اند و ۱۵ نفر (۵۶٪) سیگار کشیدن را تجربه نکرده اند. از ۱۴ نفر ۱۲ نفر (۸۵٪) قبلاً تجربه کرده اند ولی فعلاً نمی کشند، ۱ نفر (۷٪) سیگار کشیده اند و ۱ نفر (۷٪) سیگار نکشند. ۱۸ نفر (۱۲/۱۳٪) اغلب اوقات می کشند و ۱ نفر (۵/۱۱٪) به سیگار کشیدن عادت کرده اند. مجموعاً ۱۳٪ آنان به نوعی سیگار می کشند. در مقایسه با نتایج سایر پژوهش ها، این آمار نشان دهنده افزایش شیوع استعمال دخانیات در بین دانش آموزان می باشد. با توجه به نتایج، انجام برنامه ریزی و اجرای آن در زمینه های مانند: افزایش محدودیت برای سیگاریها؛ همکاری خانواده ها، علما، پزشکان، هنرمندان، ورزشکاران، دولت مردان و رسانه های همگانی (صدا و سیما و مطبوعات) در بیان ضررها و خطرات سیگار، فراهم آوردن زمینه اشتغال به کار جوانان؛ گسترش مکانهای آموزش عالی، ورزشی و هنری در نواحی دور افتاده و محروم کشور؛ وضع قوانین و پیدا کردن راه کارهای اجرایی آن و برخورد قاطع قوه قضائیه با متقلبین و مجرمین که از نظر قانونی مجرم شناخته می شوند؛ انجام تحقیقات مشابه در سایر شهرستانها و استانها؛ تأسیس مرکز پژوهشهای سیگار و گنجانیدن موضوع سیگار و خطرات فردی، خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن در محتوای درسی سطح آموزش ابتدایی، راهنمایی، دبیرستانی و تمام رشته های دانشگاهی و غیره پیشنهاد می شود.

کلید واژه: خلخال / دانش آموزان / دخانیات (سیگار) / شیوع استعمال

مقدمه

تهدید قرار میدهد (۱). مبارزه با دخانیات یک امر واجب و حیاتی است و بایستی یک اولویت مهم بهداشتی در تمام کشورهای جهان باشد (۲). قدم اول در برنامه ریزی برای مبارزه با استعمال دخانیات و قطع سیگار در جامعه؛ تعیین کردن وضعیت رفتاری افراد سیگاری و تعیین کردن تعداد افراد سیگاری در جامعه می باشد (۳). عبارتی اجرای طرحهای تحقیقاتی جهت دستیابی به شناخت وضعیت اپیدمیولوژیک این مشکل (سیگار) و بهره گیری از آن جهت تدوین استراتژی مؤثر و مناسب برای مبارزه با استعمال دخانیات ضروری می باشد (۴).

اعتیاد به سیگار علاوه بر عوارض جسمانی و روانی برای فرد، سلامت جامعه را از نظر فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نیز مورد تهدید قرار می دهد. استعمال دخانیات، بزرگترین عامل منفردی است که سلامت جامعه را به خطر می اندازد و به بهداشت و سلامت فردی، عمومی و مصالح انسانی زیان می رساند (۱). براساس گزارشهای دریافتی از مناطق مختلف آموزش و پرورش کشور، مصرف سیگار در بین دانش آموزان رواج پیدا کرده است و این مسأله به عنوان یک آسیب اجتماعی، سلامت دانش آموزان را مورد

* فوق لیسانس آموزش بهداشت و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی اردبیل

سیگار می کشند (۹). با در نظر گرفتن موارد مذکور و عواملی مانند داشتن علاقه شخصی و امکانات محلی این طرح انتخاب و به اجرا در آمد. در ضمن در این طرح علاوه بر تعیین شیوع سیگار کشیدن، سؤالات نگرشی و نیز سؤالات تشریحی در زمینه وظائف دولت و خانواده ها مطرح گردید که از پاسخهای آنان پیشنهادهایی ارائه می گردد.

هدف اصلی این مطالعه، تعیین میزان شیوع استعمال دخانیات در جامعه مورد پژوهش و ارائه پیشنهادهای آموزشی، پژوهشی و کاربردی نیز از اهداف فرعی این پژوهش می باشد.

مواد و روش کار

این مطالعه از نوع توصیفی و مقطعی است. جامعه مورد پژوهش، دانش آموزان پسر سال سوم متوسطه دبیرستانهای شهرستان خلخال بودند که در سال تحصیلی ۷۸ - ۱۳۷۷ تحصیل می کردند. تعدادشان طبق آمار آموزش و پرورش خلخال ۹۶۲ نفر بود. روش کار به این ترتیب بود که طبق برنامه از قبل طراحی شده و پس از تهیه پرسشنامه از منابع علمی و معتبر ساختن آن، در خرداد ماه سال ۷۸ به محل برگزاری امتحانات جامعه مورد پژوهش مراجعه و با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی ساده، در چند نوبت پرسشنامه بین دانش آموزان توزیع و با راهنمایی محقق توسط آنان تکمیل گردید (پرسشنامه به یک نفر از هر ۳ نفری که از جلسه امتحان خارج می شد داده می شد) و پس از پایان کار نمونه گیری، داده های پرسشنامه طبق کدبندی قبلی، استخراج گردید و عملیات آماری روی آنها اجرا گردید.

بر اساس گزارشات انجمن مبارزه با سرطان آلمان ۱۵٪ نوجوانان ۱۴ ساله و ۳۰٪ افراد ۱۷ ساله در این کشور سیگار می کشند. در یک مطالعه دیگر در آمریکا مشخص شد که از هر ۱۰ نفر دانش آموز دبیرستانی در آمریکا، ۷ نفر سیگار کشیدن را تجربه کرده اند. شیوع استعمال دخانیات در میان دانش آموزان دبیرستانهای آمریکا از سال ۱۹۹۱ از ۲۷/۵ به ۳۳/۸ در سال ۱۹۹۵ افزایش یافته است (۵). ۲۹٪ نوجوانان و جوانان ۱۹ - ۱۵ ساله کانادائی سیگاری می باشند. طبق یک بررسی مشخص شد که ۱۷٪ دانش آموزان روستاهای ریاض سیگاری هستند (۶). یک بررسی بر روی دانش آموزان کلاس هشتم در آمریکانشان داد که ۳۶٪ آنان طی روزهای اخیر از سیگار، الکل و یا مواد مخدر استفاده کرده اند. در سال ۱۳۶۹، سهرابی و همکارانشان نشان دادند که ۱۰٪ دانش آموزان پسر دبیرستانی در ایران سیگاری هستند که از این تعداد ۱/۸٪ خود را معتاد به سیگار معرفی کرده اند (۱). در تحقیق دیگر مشخص شد که ۳۰٪ دانش آموزان پسر دبیرستانهای رشت از سیگار استفاده می کنند که از این تعداد، ۹٪ بیان کرده اند که به سیگار کشیدن عادت کرده اند (۷). طبق تحقیق دیگر، ۲۲٪ از دانش آموزان دبیرستانهای شمال تهران به نوعی با سیگار در ارتباط هستند (۸) و نیز پورکازمی در تحقیق خود نشان داد که جمعاً حدود ۱۰٪ دانش آموزان دبیرستانی مبتلا به مصرف سیگار هستند و گفته اند که این درصد با توجه به موقعیت جغرافیایی و فرهنگ شهرهای مختلف متفاوت است (۲). رضانی خانی نیز در تحقیق خود نتیجه گرفت که مجموعاً ۷۲/۴٪ سربازان مورد مطالعه حداقل یکبار سیگار کشیده اند که از این تعداد ۲۰/۸٪ بطور منظم

نتایج

گردیدند و بقیه پرسشنامه‌ها برحسب تجربه و عدم تجربه سیگار کشیدن طبقه‌بندی گردید که نتایج آن در جدول (۱) آمده است:

پس از پایان استخراج داده‌های پرسشنامه‌ها، مشخص شد که ۲۰ نفر، پاسخ‌های ناقص داده‌اند و در نتیجه از جریان تحقیق حذف

جدول ۱: توزیع دانش آموزان برحسب تجربه یا عدم تجربه سیگار کشیدن

تجربه یا عدم تجربه سیگار کشیدن	تعداد	درصد
- اصلاً تجربه نکرده است	۱۵۶ نفر	۶۰٪
- حداقل یکی دوبار تجربه کرده است	۱۰۴ نفر	۴۰٪
جمع	۲۶۰ نفر	۱۰۰٪

تنظیم شده است.

وضعیت دانش آموزانی که حداقل یکی دوبار سیگار کشیدن را تجربه کرده‌اند در جدول (۲)

جدول ۲: توزیع دانش آموزانی که حداقل یکی دوبار سیگار کشیدن را تجربه کرده‌اند

وضعیت دانش آموزان برحسب نحوه تجربه	تعداد	درصد
۱. قبلاً چندین بار تجربه کرده ولی فعلاً نمی‌کشد	۲۶ نفر	۲۵٪
۲. گاه‌گاهی هوس می‌کند چند پک بزند	۴۸ نفر	۴۶٪۲
۳. اغلب اوقات سیگار می‌کشد	۱۸ نفر	۱۷٪۳
۴. به کشیدن سیگار عادت کرده است	۱۲ نفر	۱۱٪۵
جمع	۱۰۴ نفر	۱۰۰٪

کنار گذاشته‌اند در کل شیوع سیگار کشیدن در بین افراد مورد پژوهش ۳۰٪ تعیین گردید یعنی از هر ۱۰ نفر دانش آموز مورد پژوهش ۳ نفر سیگاری هستند. در ذیل به برخی یافته‌های مربوط به وضعیت دموگرافیک اشاره می‌گردد.

همانطوریکه ملاحظه می‌گردد ۱۰۴ نفر از دانش آموزان پاسخ دادند که حداقل یکی دو بار سیگار کشیدن را تجربه کردند. از این تعداد ۷۸ نفر به شکلی سیگار می‌کشند ولی ۲۶ نفر پس از تجربه کردن سیگار آنرا کنار گذاشته‌اند در کل شیوع سیگار کشیدن ولی ۲۶ نفر پس از تجربه کردن سیگار آنرا

۱۱ تا ۱۵ سالگی و ۲۴ نفر (۲۳/۱٪) از سنین ۱۶ سالگی و بعد سیگار کشیدن را شروع کرده اند.

در خصوص سن شروع سیگار کشیدن در گروه سیگاری ؛ یافته ها نشان می دهد که ۱۵ نفر (۱۴/۴٪) از سنین زیر ۱۰ سالگی ، ۵۰ نفر (۴۸/۱٪) از سنین

جدول ۳ : توزیع دانش آموزان گروه سیگاری براساس سن شروع سیگار کشیدن

درصد	تعداد	سن اولین تجربه سیگار کشیدن
٪۱۴/۴	۱۵ نفر	بدون پاسخ
٪۱۴/۴	۱۵ نفر	زیر ۱۰ سالگی
٪۴۸/۱	۵۰ نفر	۱۱ - ۱۵ سالگی
٪۱۸/۳	۱۹ نفر	۱۶ - ۱۸ سالگی
٪۴/۸	۵ نفر	۱۹ سالگی و بالاتر
٪۱۰۰	۱۰۴ نفر	جمع

در روز سیگار می کشند که این امر جای نگرانی دارد زیرا طبق نتایج تحقیقات هرچه سنین استعمال دخانیات پایین باشد ترک کردن آن نیز در آینده مشکل خواهد بود (۱).

درخصوص سؤال مربوط به دوره تحصیلی شروع سیگار کشیدن؛ یافته ها نشان می دهد که ۱۵ نفر پاسخ نداده اند ، ۴۸ نفر (۴۶/۲٪) در دوره ابتدائی و راهنمایی ، ۲۱ نفر (۲۰/۲٪) در سال اول دبیرستان ، ۱۲ نفر (۱۱/۵٪) در سال دوم و ۸ نفر در سال سوم دبیرستان سیگار کشیدن را شروع کرده اند.

همانطوریکه ملاحظه می شود سیگار کشیدن از سنین زیر ۱۰ سالگی شروع می شود و تا دبیرستان ادامه می یابد و جالب اینکه بیشتر افراد در سنین مدرسه آنرا تجربه کرده اند.

درخصوص سؤال مربوط به تعداد سیگار مصرفی در شبانه روز ؛ یافته ها نشان می دهد که ۱۳ نفر پاسخ نداده اند ، ۴۳ نفر (۴۱/۴٪) تعداد یک تا ۲ نخ ، ۲۳ نفر (۲۲/۱٪) تعداد ۳ - ۵ نخ ، ۱۶ نفر (۱۵/۴٪) مقدار ۶ - ۸ نخ و ۹ نفر (۸/۶٪) بیش از ۹ نخ در شبانه روز سیگار دود می کنند. همانطوریکه ملاحظه می شود ۲۵ نفر بیش از ۶ نخ

جدول ۴ : توزیع دانش آموزان مورد پژوهش براساس دوره تحصیلی شروع سیگار در گروه سیگاری

درصد	تعداد	دوره تحصیلی شروع سیگار
٪۱۴/۴	۱۵ نفر	بدون پاسخ
٪۴۶/۴	۴۸ نفر	زیر ۱۰ سالگی
٪۲۰/۲	۲۱ نفر	۱۱ - ۱۵ سالگی
٪۱۱/۵	۱۲ نفر	۱۶ - ۱۸ سالگی
٪۷/۷	۸ نفر	۱۹ سالگی و بالاتر
٪۱۰۰	۱۰۴ نفر	جمع

شیوع، جمع آوری نظرات دانش آموزان در زمینه وظایف خانواده ها و دولت برای مبارزه با سیگار می باشد همانطوریکه ملاحظه گردید میزان شیوع مصرف سیگار در افراد مورد پژوهش ۳۰٪ تعیین گردید که مشابه یافته خانم سیام می باشد در حالیکه نسبت به برخی از یافته ها کمتر (۳۳/۸۳٪ دبیرستانهای رشت) و نسبت به برخی تحقیقات مانند پورکاظمی و سهرابی و الفاریس رقم ابلائی می باشد. براساس تحقیق رمضان خوانی، مجموعاً ۷۲/۴٪ سربازان مورد مطالعه حداقل یکبار سیگار کشیده اند ولی در تحقیق حاضر ۱۰۴ نفر (۴۰٪) افراد سیگار کشیدن را تجربه کرده اند و از این تعداد ۲۶ نفر (۲۵٪) در حال حاضر سیگاری نیستند و بقیه یعنی ۷۵ نفر (۲۸/۸٪) به طور منظم سیگار می کشند. در مقایسه با دیگر بررسی ها، افزایش میزان شیوع قابل ملاحظه است. مثلاً در تحقیق سهرابی و همکارانش، ۱۷٪ دانش آموزان سیگاری هستند در حالی که در این تحقیق ۴۰٪ دانش آموزان سیگار کشیدن را تجربه کرده اند و از ۱۰۴ نفر، حدود ۸۰ نفر (۷۵٪) به نوع سیگار می کشند.

درخصوص سن شروع سیگار کشیدن، هرچند ۱۵ نفر زیر ۱۰ سالگی را مطرح نموده اند ولی حدود ۵۰٪ افراد از دوران ابتدائی و راهنمایی سیگار کشیدن را شروع کرده اند و ۳۵٪ در دوره دبیرستان که این امر نشاندهنده آن است که تجربه سیگار بیشتر در دوره ابتدائی و راهنمایی رخ می دهد و تا دوران دبیرستان ادامه می یابد. این یافته نیز تا حدود زیادی با نتایج جهانی هم خوانی دارد (در چین ۲ قبل از ۲۰ سالگی، در هند قبل از ۲۰ سالگی، در شیلی بیش از ۵۰٪ افراد در سنین نوجوانی و در آمریکا ۳۰٪ قبل از فارغ التحصیل شدن از دبیرستان سیگار کشیدن را

همانطور که ملاحظه می گردد با افزایش کلاس درس، تعداد شروع کننده سیگار نیز کاهش می یابد و این امر نشان میدهد که بایستی مبارزه با سیگار از سنین آمادگی و مدارس ابتدایی شروع و تا سطوح عالی ادامه یابد.

در مورد سؤال مربوط به زمان و مکان سیگار کشیدن؛ یافته ها نشان می دهد که ۵۷ نفر (۵۴/۸٪) در جمع دوستان و رفقای صمیمی، ۴۳ نفر (۴۱/۴٪) در هنگام تنهایی، ۲۲ نفر (۲۱/۲٪) در مسیر مدرسه، ۵۲ نفر (۵۰٪) در مناسبتهای خاص مثل عروسی، ۱۶ نفر (۱۵/۴٪) هنگام عصبانیت، ۲۵ نفر (۱۹/۱٪) هنگام تماشای فیلم ویدئویی یا تماشای تلویزیون، ۶۲ نفر (۵۹/۶٪) به دور از چشم پدر و مادر و بستگان و به صورت مخفیانه، ۲۱ نفر (۲۰/۲٪) پس از صرف غذا، ۲۲ نفر (۲۱/۲٪) در همه جا و هر زمان که نیاز باشد سیگار می کشند. همانطور که ملاحظه می شود بیشتر افراد هنوز سیگار کشیدن را علنی نکرده اند یا پیش والدین خود سیگار نمی کشند و اگر برنامه های آموزشی تهیه گردد می تواند در این زمینه مؤثر واقع شود.

در خصوص سوال مربوط به نحوه تأمین پول سیگار، ۶۴٪ گفته اند که از پول جیب خرجی خود و دوستان شان و ۱۵/۴٪ از پس انداز و مزدکار خودشان تهیه کرده اند.

بحث

تعیین شیوع سیگار از این نظر ضرورت دارد که یکی از اولین اقدامات در راه برنامه ریزی برای مبارزه با استعمال دخانیات جمع آوری اطلاعات مورد نیاز از گروه های هدف می باشد و گزارشهای دریافتی حاکی از افزایش میزان شیوع مصرف سیگار در بین دانش آموزان می باشد. آنچه که در این تحقیق مطرح می باشد علاوه بر تعیین

اینکه اعداد گرد و رند شدند. در زیر به مهمترین پیشنهادهای دانش آموزان مورد پژوهش اشاره می‌گردد. ضمناً پیشنهادهای ذیل برگرفته از نظرات گوناگون آنها می‌باشد که به شکل زیر تنظیم شده است.

پیشنهادات

۱. گنج‌اندین مطالب درسی مناسب در مورد مضرات مصرف سیگار و تأثیر آن در اعتیاد به مواد مخدر و الکل در کلیه مقاطع تحصیلی.
۲. بیان مضرات گوناگون سیگار در رسانه‌ها گروهی و همگانی
۳. ایجاد محدودیتهای بیشتر و شدیدتر برای افراد سیگاری در ادارات ، مراکز آموزشی و پژوهشی ، مراکز درمانی ، کارخانجات و ...
۴. ممنوع کردن تبلیغ سیگار به هر شکل و در هر زمان و مکان
۵. تحریم کشت توتون و تنباکو ، خرید و فروش ، نگهداری ، حمل و توزیع سیگار (جزئی یا کلی) توسط مراجع عظام
۶. افزایش قیمت و مالیات سیگار بطور مداوم
۷. محدودیت در فروش سیگار بخصوص ممنوع کردن فروش سیگار به دانش آموزان
۸. بررسی عوامل مؤثر در گرایش فردی به سیگار از دیدگاه دانش آموزان ، دانشجویان و افراد سیگاری
۹. بررسی میزان تأثیر آموزش بهداشت در روند شیوع دخانیات در دانش آموزان سنین راهنمایی و دبیرستانی (مطالعات شاهد و موردی).
۱۰. بررسی میزان همبستگی بین استعمال دخانیات و گرایش و اعتیاد به مواد مخدر و الکل در بین معتادین

شروع کرده اند) لذا حساسیت گرایش نوجوانان به سیگار را نشان می‌دهد و بایستی به این مسأله توجه داشت که در شروع دوره راهنمایی و دبیرستان ، دانش آموزان را با انواع خطرات و عوارض فردی ، خانوادگی و اجتماعی - اقتصادی سیگار آشنا کرد و نیز هشدار داد که از چه راههایی دانش آموزان دچار این مشکل می‌شوند. بخصوص طبق نتایج این بررسی عوامل مؤثر در گرایش به سیگار ، کنجکاوی ، تقلید ، بی‌عقلی و بی‌فکری ، دوستان ناباب ، در دسترس بودن ، ناآگاهانه تجربه کردن ، عدم کنترل پدر و مادر و ... مطرح شده است. حدود ۶۵٪ دانش آموزان گفته اند که پول سیگار از جیب خرجی خودشان و دوستان تهیه شده و این امر نشان می‌دهد که دانش آموزان یا پول توجیبی زیاد دارند و یا روش خرج آن را نمی‌دانند مثلاً به جای خرید و صرف مواد غذایی مقوی مثل بادام ، پسته و ... یا خرید روزنامه و مجله علمی یا ورزش کردن در سالنهای ورزشی پولشان را صرف دود کردن می‌کنند و لذا این جنبه بایستی توسط خانواده‌ها و معلمان در کلاسهای درس مورد تأکید قرار گیرد. در این تحقیق حدود ۲۷ - ۲۵٪ پدران ، ۲۵ - ۲۲٪ برداران ، حدود ۳۰٪ عمو و دایی و کمتر از ۳٪ مادران ، خواهران و مادر بزرگها سیگاری هستند و این امر نشان می‌دهد که در منطقه مورد پژوهش (خلخال) متوسط شیوع سیگار کشیدن در بزرگسالان تقریباً ۲۷٪ است که این یافته تقریباً مشابه شیوع در اروپاست (۲۸٪) ولی نسبت به نتایج تحقیقات ملک افضلی و احمدزاده پایین است (۳۲/۹٪). علت اینکه این مقادیر بصورت تقریبی بیان شده آنست که در دو گروه دانش آموزان سیگاری و غیر سیگاری محاسبات جداگانه انجام گرفت و همینطور برخی از افراد یک مورد و برخی دیگر چند مورد را مطرح می‌کردند و در نهایت

سپاسگزاری

در پایان، از اعضای شورای پژوهش دانشگاه علوم پزشکی اردبیل بویژه از مدیریت محترم پژوهش، از مسئولان آموزش و پرورش استان اردبیل و شهرستان خلخال و روسای دبیرستانهای خلخال و از دانش آموزانی که صادقانه به پرسشنامه ها پاسخ دادند و همینطور از همکاری آقای حسینی آهق و خانم میزرانمدی کمال تشکر را می نمایم.

منابع

۴. ملک افضلی؛ ح. و احمدزاده، ف. بررسی وضعیت استعمال دخانیات در ساکنین کوی سیزده آبان مجله طب و تزکیه، ش. ۳۱؛ زمستان ۱۳۷۷، ص؛ ۵۰ - ۴۸.
5. Irribarrance C. et al ; Effects of cigar smoking on the Risk of cardiovascular Diseases, COPD and cancer in Men ; jun. 10 ; 1999 ; the new. Eng. J. med.N. 340, p p.1773-7.
6. Al-Faris, E.A. et al ; Smoking Habits of secondary school Boys in Rural Riyladh ; public Health ; 1995 , 109 ; 47-55.
۷. سیام، ش. بررسی میزان آگاهی، عقاید و رفتار دانش آموزان پسر دبیرستانهای شهر رشت درباره سیگار مجله بهداشت جهان، ش. ۳؛ سال ۱۰؛ ۱۳۷۵.
۸. پورکاظمی؛ ل. سیگار سخته و سرطان؛ انتشارات ناهید، چ. اول؛ ۱۳۷۴.
۹. رمضان خانی، ع. بررسی شیوع سیگار کشیدن در نوجوانان و جوانان هنگام ورود به خدمت سربازی فصل نامه دانشور، سال ششم، ش. ۲۳، بهار ۱۳۷۸، ص ۸ - ۵۳.
10. W.H.O. ; Distribution and scale ; W.H.O. publication , ch. 1211 ; Geneva , 27, switzerland ; pp.5-7.
۱. سهرابی، ف. و همکاران؛ مسأله سیگار در آینه تحقیق، بررسی عوامل مؤثر در گرایش دانش آوزان به سیگار؛ انتشارات مدرسه؛ چ. اول. ۱۳۶۹.
۲. بخش علمی شرکت پخش داروئی فردوس؛ مبارزه با دخانیات، چ. اول، ۱۳۶۹.
3. Arcitis C.P. et al ; Campaigns againt smoking, compliance and result ; J. Anticancer Res.; jan. 1994 , 14 (13), p.283-8.